

V. ŽULYS

KELETO RETŲ ŽODŽIŲ ISTORIJA

1. dragės „mielės; nuosėdos, susidarančios varant iš stintų riebalus“

Dragės – retas, dabar greičiausiai niekur nebevertojamas žodis. Pirmąją reikšmę – „mielės“ – jį dukart pavartojo J. Bretkūnas biblijos vertime: *Drages*¹ *kelicho fwirdineghimo tu ischgeri* BrB Iz 51,17², *efch atimmu kelichą Swirdineghimo... fu dragemis*³ BrB Iz 51,22 (versta 1590.III.). Ir prieš tai, ir vėliau J. Bretkūnas vartojo žodį *mielės*: *mieles* (dg. gal.) BrB Ps 75,9 (versta 1580.VI.), *Mielių* BrB Jer 48,11 (versta 1590.IV.). Rytų Prūsijos lietuvių žodynuose taip pat yra tik *mielės*⁴. Reikia manyti, kad J. Bretkūnas, taisydamas biblijos vertimą, žodį *dragės* todėl ir keitė žodžiu *mielės*, kad daugumas Rytų Prūsijos lietuvių, su kuriais jam teko bendrauti Karaliaučiuje⁵, žodžio *dragės* nevertė. Tur būt, ir J. Bretkūno vertime šis žodis atsirado sporadiškai. Antrąją reikšmę – „nuosėdos, susidarančios varant iš stintų riebalus“ – *dragės* prieš antrąjį pasaulinį karą buvo užrašytas Tovės (į šiaurę nuo Labguvos) žvejų kalboje (žr. StngŽ 82).

Lie. *dragės* kalbininkai laiko giminišku pr. *dragios* „mielės“ ir la. *dradži* „lydytų taukų nuosėdos“⁶. Giminiški kitų kalbų žodžiai taip pat turi panašias reikšmes (plg. s. sl. *droždbyje* „mielės“, s.-ch. *dròžda* „nuosėdos; išspaudos“); manoma, kad pirminė reikšmė esanti „nemalonaus kvapo nuosėdos“⁷.

Tiriant lie. *dragės* kilmę, kyla klausimas, ar šis žodis iš viso laikytinas lietuvišku (formaliai – dėl garsų atliepimo – *dragės* gali būti savas žodis). Visų pirma krinta į akis, kad J. Bretkūno *dragės* reikšmė visai sutampa su pr. *dragios* reikšme, o antroji, buvusi Tovėje, reikšmė mažai skiriasi nuo la. *dradži* reikšmės – ją galima laikyti ta pačia, tik žvejų tarmėje kiek modifikuota reikšme („taukų

¹ Taisant vertimą, *Drages* išbraukta, viršuje parašyta *mieles*.

² Dėl straipsnyje vartojamų sutrumpinimų žr. šio tomo pabaigoje pateiktą jų sąrašą.

³ *dragemis* išbraukta, viršuje parašyta *mielemis*.

⁴ R I 85, II 195, MŽ I 163, II 260 ir kituose.

⁵ Iš J. Bretkūno taisymų (žr. 1 ir 3 išnašas) rašysenos matyti, kad *mielės* buvo įrašytos, peržiūrint baigtą vertimą (J. Bretkūnas bibliją baigė versti 1590 m. Karaliaučiuje. Plg. V. Falkenhahn, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer*, Königsberg (Pr) u. Berlin, 1941, 86, 97, 101).

⁶ E. Fraenkel, *Lit. etym. Wb.* s. v. *drāgēs* (su literatūra).

⁷ H. Reichelt, *KZ XLVI* (1914) 322.

nuosėdos“ → „stintų riebalų nuosėdos“). Kadangi lie. *dragės*, kiek rodo šaltiniai, buvo vartojamas tik siaurame Kuršių pamaryje, kur dar prieš J. Bretkūno laikus suėjo į sąlytį prūsų, lietuvių ir latvių („kuršių“) kalbos, reikia labai suabejoti šio žodžio lietuviškumu (juk kituose Rytų Prūsijos šaltiniuose yra tik žodis *mielės*). J. Bretkūno *dragės* tikriausiai yra prusicizmas, kurį vėliau pats vertėjas pastebėjo ir pakeitė plačiai vartojamu *mielės*. Pr. *dragios* ir J. Bretkūno *dragės* skiriasi tik kamiengaliais, bet toks skirtumas, rodos, netrukdo žodį *dragės* laikyti skoliniu⁸. Prusicizmo atsiradimą J. Bretkūno kalboje galima nesunkiai paaiškinti: nors J. Bretkūno tautybė ginčijama, jo motina buvo prūsų kilmės⁹; jis pats sakėsi pusėtinai mokąs prūsiškai¹⁰; biblijos vertime prusicizmų yra ir daugiau¹¹. Reikia manyti, kad žodį *dragės* vartojo ne tik J. Bretkūnas, bet ir Labguvos lietuviai¹², kurių tarpe jis ilgai gyveno (1563 – 1587)¹³. Antraip būtų sunkoka paaiškinti, kodėl biblijos vertime jis vartojo grynai prūsiškus, lietuviams nesuprantamus žodžius.

Antroji žodžio *dragės* reikšmė greičiausiai buvo paskolinta iš vietinės latvių žvejų tarmės. Toks skolinimas buvo lengvai įmanomas dėl vienodos žodžių *dragės* ir *dradži* šaknies ir reikšmių artimumo („mielės“ = „gėrimo nuosėdos“: „riebalų nuosėdos“). Manyti, kad lie. *dragės* (antrąja reikšme) buvo tiesiai paskolintos iš la. *dradži*, negalima, nes neįmanoma lengvai paaiškinti, kaip *jo* kamieno *dradži* skolinamas galėjo virsti *ė* kamieno *dragės*. Be abejo, mintis dėl reikšmės skolinimo gali būti teisinga tik tuo atveju, jeigu Rytų Prūsijos latvių tarmėje, kaip ir Latvijos Kurše, buvo *dradži*, o ne kito kamiengalio žodis¹⁴, ir jeigu šios antrosios reikšmės neturėjo pr. *dragios*.

2. ešketras „eršketas (*Acipenser sturio*)“

Acipenser sturio, stambi kremzlinė žuvis, dabar vadinama *erškėtas* (DŽ 178). Rytų Prūsijos lietuvių raštuose yra kitas žodžio variantas – *erškėtras* (plg.

⁸ Paralele galėtų būti pr. *crausios* „kriaušės“ ir, labai galimas daiktas, iš prūsų skolintas Rytų Prūsijos lietuvių *kraušės* „t.p.“ – plg. *kraūfches* (dg. gal.) RPs 78,48, *kráuβē* K.

⁹ Žr. V. Falkenhahn, op. cit., 4, 154–155, 165–166.

¹⁰ Ten pat, 47, plg. 216–218.

¹¹ V. Falkenhahn (žr. op. cit., 202–205) pirmasis yra nustatęs keletą neabejotinų J. Bretkūno prusicizmų; tiesa, į jų tarpą yra pakliuvę ir lietuviškų žodžių (pvz., *kreklas* „krūtis“).

¹² Labguva buvo netoli nuo prūsų sričių, prūsų galėjo būti ir pačioje Labguvoje.

¹³ Ta aplinkybė, kad žodį *dragės* J. Bretkūnas pavartojo gyvendamas nebe Labguvoje, o Karaliaučiuje, negriauna šios prielaidos, nes tuo laiku jis gyveno Karaliaučiuje tik trečius metus, tad dar negalėjo būti atpratęs nuo Labguvos tarmės.

¹⁴ K. Būga RR III 206 la. *dradži* dėl geografijos laiko kuršizmu, tad labai galimas daiktas, kad šį žodį vartojo ir latviškai kalbantys Kuršių kopų ir pamario žvejai.

Erþkētras R II 342, MŽ II 458, *Erszkētras* N, *erþkētras* K¹⁵). Tik J. Bretkūno biblijoje (rodos, tik dviejose vietose) yra *ešketras*: *Jonas buwa tris dienas ir tris naktis pilwe dides þuwies* (paraštėje prirašyta *Efchketras*) BrB Mt 12,40, *Die was futwere*¹⁶ *didzius Efchketrus*¹⁷ BrB 1 Moz 1,21. Šiuo žodžiu J. Bretkūnas vertė Liuterio *Walfisch* „banginis“ (vulgatoje yra *cete* „kiekvienas stambus jūrų gyvis“). Tačiau J. Bretkūno *ešketras* nereiškė „banginis“, kaip kartais manoma¹⁸. Norėdamas būti labiau suprantamas, J. Bretkūnas versdamas kartais nukrypdavo nuo originalo; tikslaus *Walfisch* atitikmens to meto lietuvių kalboje nebuvo, tad šiuo atveju jis parinko artimą žodį – stambios žuvies vardą, o vėliau jį, tur būt, tik todėl ir išbraukė, kad jis neatitiko originalo *Walfisch*. J. Bretkūno *ešketras* turėjo reikšti tą pat, ką ir dabartinis *eršketas*.

Baltų kalbų formos (lie. *erškėtas*, *erškėtras*, pr. *esketres*) siejamos su Acipenser sturio vardu slavų kalbose (plg. r. *ocēmp*, l. *jesiotr*); kadangi nėra tikslaus garsų atliepimo, K. Būga (RR I 594, II 216–217) manė, kad baltų kalbose vykusios formos **ešetras* kontaminacija su *eršketis*, *erškėtis*. J. Endzelynas (Senpr. val. 171) galvojo, kad **ešetras* tokiu būdu buvo pakeistas forma **ešketras*, o vėliau (lietuvių kalboje) – *erškėtras*. Tarpinė forma **ešketras* (ją reikėtų laikyti prabaltiška) atstatoma, remiantis pr. *esketres* (tur būt, iš **ešketras*) ir J. Bretkūno forma *ešketras*. Tačiau, nežiūrint J. Bretkūno formos *ešketras*, labai abejotina, ar XVI a. pab. lietuvių kalba tebeturėjo išlaikiusi šią „prabaltišką“ formą. J. Bretkūno *ešketras* yra vienišas – niekur kitur ši forma neaptikta. Kaip jau minėta, Rytų Prūsijos lietuvių raštuose yra *erškėtras*. Rodos, pirmą kartą *erškėtras* buvo užfiksuotas J. Rėzos psalmyne¹⁹ (1625). Jau tada ši forma negalėjo būti siaurai paplitusi²⁰, tikriausiai ji buvo plačiai vartojama ir J. Bretkūno laikais. Į *ešketras* būtų galima žiūrėti kaip į senesnės epochos relikta, bet tada kyla klausimas, kodėl ši forma atsirado kaip tik J. Bretkūno kalboje. Turint galvoje J. Bretkūno kilmę ir gyvenamąją aplinką, *ešketras* dera laikyti skoliniu iš prūsų kalbos. Beje, tokiu atveju nelieka tvirto pagrindo manyti, kad *erškėtras* raidos tarpinė forma buvo **ešketras*. Kontaminacija (jeigu ji buvo) vakarų ir rytų baltų kalbose galėjo vykti savarankiškai.

¹⁵ K. Būga RR II 724 mano, kad turįs būti *erškėtras*.

¹⁶ *futwere* parašyta viršuje išbraukto *leida*.

¹⁷ Taisant *Efchketrus* išbraukta, paraštėje parašyta *Caetus*.

¹⁸ Pvz., R. Trautmann, Altpr. Sprd. 331, J. Endzelīns, Senpr. val. 171.

¹⁹ Žr. RPs 74,14 (BrB Ps 74,14 yra *didė žuvis*, *cetus* „banginis“, tad J. Rėzos psalmyne, įvedus vietinę realiją, ši vieta buvo dar daugiau sulietuvinta).

²⁰ J. Rėzos ir J. Bretkūno psalmynų kalbos palyginimas rodo, kad J. Rėzos psalmyne aiškiai vengiama siaurų dialektizmų (šio psalmyno kalbą tikrino komisija, sudaryta iš Įsruties, Stalupėnų, Ragainės ir Tilžės apylinkių atstovų).

3. lygus, lygius „teismas“

Žodžio *lyg(i)us* kilmės klausimu yra dvi priešingos nuomonės. K. Būga (RR I 111) jį laiko labai senu žodžiu, einančiu iš tų laikų, „kada prūsai, latviai ir lietuviai viena ir ta pačia kalba tebekalbėjo“, o V. Falkenhanas, daug neargumentuodamas, žodį *lygus* priskyrė J. Bretkūno prusicizmams²¹. Kuri nuomonė labiau pagrįsta?

Lygus buvo retas žodis. Teismo reikšme jį dukart pavartojo J. Bretkūnas: *Ligu* (vn. gal.) BrB ApD 24,25 ir *ligaus* (vn. kilm.) BP II 241₂₂. Be to, BrB Jn 5,27 yra ir veiksmažodis *lyginti* (parašyta *liginti*) „teisti“²².

Kitas šio žodžio variantas – *lygius* – pirmąkart buvo įdėtas Pil. Ruigio žodyne (*Landgericht, Lygius, giaus, m.* R II 237) ir iš čia pateko į kitus žodynus (MŽ II 316, N 364, K). Kartais abejojama šios formos taisyklingumu, manoma, kad turėtų būti *lygus*²³, bet tam nėra pagrindo: Pil. Ruigys daug lengviau galėjo praleisti minkštumo ženklą *i* (tai apskritai būdinga Rytų Prūsijos lietuvių raštams), negu pridėti nereikalingą. Kaip tik dėl praleisto minkštumo ženklo iš Pil. Ruigio ir K. G. Milkaus *lygius* G. H. F. Neselmano žodyne atsirado *lygus*, ir tokia forma pateko į F. Kuršaičio žodyną²⁴.

Visų vėliausiai (1906) žodį *lygus* keliskart pavartojo anoniminis autorius (pvz., *Nereikia markių nė mokesčio... už raštus paduodamus į lygų (į sūdą) kriminališkuose dalykuose... už visokius reikalus vedamus santaikos (miravuose) ir miestų lyguose (sūduose) arba žemės viršininkų raštinėse (kanceliarijose)*²⁵). Straipsnio turinys rodo, kad jo autorius buvo kilęs iš Lietuvos ir rašė jos valstiečiams. Žodžiu *lygus* jis keitė įsigalėjusį skolinį *sūdas* (kad žmonės suprastų naujai įvedamus žodžius, jis greta jų skliaustuose dėjo suprantamus skolinius). *Lygų* anonimas galėjo žinoti tik iš žodynų (greičiausiai, iš F. Kuršaičio). Bet ir F. Kuršaičiui *lygus* buvo negirdėtas (jis parašytas laužtiniuose skliaustuose). Šis žodis nuo Pil. Ruigio laikų tik todėl ir išliko žodynuose, kad vėlesni žodynų sudarytojai stengdavosi įdėti visa, ką rasdavo savo pirmtakų darbuose. J. Bretkūnas ir Pil. Ruigys buvo lietuvių kalbos ploto pakraščių atstovai, todėl *lygus* ir *lygius* laikytini siaurais dialektizmais, kurių ir XVI – XVIII a. daugelis Rytų Prūsijos lietuvių nežinojo.

²¹ Žr. V. Falkenhahn, op. cit., 204 (s. v. „*liginti*“).

²² Nelabai tolimas Labguvoje gyvenusio J. Bretkūno kaimynas, Laukiškos kun. D. Gaidys (Gallus), tikrindamas J. Bretkūno vertimą, *liginti* išbraukė ir pakeitė skoliniu *suditi*.

²³ L. Kašėtaitė, *Kalbotyra* IX (1963) 117.

²⁴ Kad G. H. F. Neselmano ir F. Kuršaičio *lygus* eina iš Pil. Ruigio, o ne iš J. Bretkūno, rodo toks pat žodžio reikšmės aiškinimas, kaip ir Pil. Ruigio žodyne (L. Kašėtaitė, *Kalbotyra* IX (1963) 118 *Landgericht* neteisingai vadina žemietijos teismu, nes tai buvo apygardos – aukštesnės instancijos – teismas).

²⁵ Ukiškasis Kalendorius metams 1907, Tilžėje, [1906], 26.

Latvių kalboje nėra tokio žodžio teismui pavadinti, ir jau dėl to K. Būgos nuomonė neįtikina. Teismo pavadinimas – socialinio sluoksnio žodis – galėjo atsirasti tik kartu su teismo institucija. Nėra jokio pagrindo manyti, kad ši institucija siekia baltų prokalbės laikus, nes teismas atsiranda, formuojantis klasiinei visuomenei ir kuriantis valstybei. Be to, lietuvių kalbos veiksmažodžio *lyginti* reikšmė negali būti lengvai susieta su teismo sąvoka, o tuo tarpu pr. *līgan* „teisma“, *līgint(on)* „teisti“ reikšmė yra ta pati, kaip ir J. Bretkūno *lygus*, *lyginti*. Ta aplinkybė, kad forma *lygius* yra Pil. Ruigio žodyne, netrukdo šį žodį laikyti prusicizmu, nes jo žodyne *lygius* nėra vienintelis skolinys iš prūsų kalbos (pvz., prusicizmas yra ir *ušės* R II 223). Matyt, arčiau prūsų gyvenę lietuviai skolinių iš prūsų kalbos turėjo ir daugiau; vienas kitas jų pateko ir į Pil. Ruigio žodyną.

4. *lonė* „elnė“

Žodį *lonė* A. Briukneris laikė skoliniu iš le. *lania*²⁶. Buvo pareikšta ir kitokia nuomonė: *lonė* esąs giminiškas pr. *lonix*²⁷ „varre“ = „bulius, veislinis jautis“ ir atitinkamiems slavų kalbų žodžiams (s. sl. *lani*, r. *лань*, le. *lani*, *lania*, *lań*)²⁸. R. Trautmanas, remdamasis A. Leskynu, pagal pr. *lonix* rekonstravo ir hipotetinį lie. **lonikas*, nors pr. *lonix* daryba A. Leskynui buvo neaiški²⁹. Pastarosios nuomonės negalima priimti, nes slavų kalbų žodžiai rodo šaknį **oln*³⁰.

Žodžio *lonė* negalima laikyti lietuvišku ir dėl kitų priežasčių. Iš dalies tai rodo jo istorija rašytiniuose šaltiniuose ir jam artimų formų *lonia*, *lonis* geografiija. *Lonė* randamas tik Rytų Prūsijos lietuvių raštuose. Rodos, pirmasis jį pavartojo J. Bretkūnas biblijos vertime: *Psalmas Dawido... ape Lõne*³¹ BrB Ps 22,1, *Balfas Wiefchpaties pakrutin [i fchgandin] Lõnes*³² BrB Ps 29,9, ir *Lånes*³³, *kurios ant Lauka pawed, praftoj̃ waikus, ðolei ne augant* BrB Jer 14,5. Kaip matyti iš taisymų, J. Bretkūnas iš pradžių nesurado tikslaus *Hindin* „elnė“ atitik-

²⁶ A. Brückner, Die slavischen Fremdwörter im Litauischen, Weimar, 1877, 104.

²⁷ W. Pierson, Litauische Aequivalente für altpreussische Wörter. – AM VII 583.

²⁸ G. H. F. Nesselmann, Thesaurus linguae prussicae, Berlin, 1873, 96; R. Trautmann, Altpr. Sprd. 124, 371. Paskutinis pr. *lonix* su lie. *lõnė* siejo J. Endzelynas, bet jau su išlyga – jeigu lietuvių žodis nėra skolinys iš r. *лань* (žr. Senpr. val. 205).

²⁹ A. Leskien, Die Bildung der Nomina im Litauischen, Leipzig, 1891, 513.

³⁰ W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, I, Göttingen, 1924, 395, 403. H. Osthofas (Etymologische Parerga I 298–300), remdamasis keltų (gaél.) *lon*, pr. *lonix* ir kt., kalbamus slavų žodžius nepagrįstai bandė kildinti iš ide. šaknies **lon-*.

³¹ Tekste išbraukta *Stirnią*, paraštėje parašyta *Ellinė*, paskui išbraukta ir viršuje užrašyta *Lõne*.

³² Tekste išbraukta *stirnias*, paraštėje prirašyta *ellinias* / *Lõnes*.

³³ *Stirnas* tekste išbraukta, paraštėje parašyta *Lånes*.

mens³⁴; nors jis vartojo ir lietuvišką *elinė*, vis dėlto teikė pirmenybę žodžiui *lonė*. Tuo nereikia stebėtis, nes *lonė*, kaip rodo rašysena, buvo įrašytas, taisant baigtą vertimą, o J. Bretkūnas, jį taisydamas, lietuviškus žodžius dažniau keitė skoliniais, negu atvirkščiai.

Iš J. Bretkūno *lonė* pateko į J. Rėzos psalmyną. Psalmynas buvo kartojamas be žymesnių taisymų, ir *lonė* jame išliko iki XX a. Iš psalmyno šis žodis bus patekęs ir į tenykščius žodynus³⁵. Kaip rodo pastabos F. Kuršaičio žodyne (*bibl.* = biblinis K I 642 ir *selt.* = retas K I 651), *lonė* F. Kuršaičiui buvo religinių raštų kalbos žodis, gal ir negirdėtas iš gyvosios kalbos³⁶.

Pietiniuose Lietuvos rajonuose (Liškiava, Kučiūnai, Lazdijai, Krokialaukis) dar ir dabar pasitaiko žodis *lonia*, paprastai vartojamas tik palyginime *karvė kaip lonia* (graži, riebi). Pelesoje yra dar viena forma – *lónis* (vn. kilm. *lónio*).

Viena iš priežasčių, dėl kurios *lonė* buvo laikomas lietuvišku žodžiu, buvo, tur būt, jo akūtas, nes slavizmai paprastai turi cirkumfleksą³⁷. K. Būga (RR II 724) *lónė* keitė į *lōnė*, bet nežinia, kiek jis buvo teisus, nes F. Kuršaičio žodyne triskart rašoma *lónė* ir tik kartą *lōnė*, o F. Kuršaitis gerai skyrė priegaides. Galimas daiktas, kad *lonė* jo kalboje turėjo ir akūtą, kaip jį turi *lónis* Pelesoje, kur priegaidės taip pat skiriamos³⁸. Gal būt, akūtas čia atsirado, norint motyvuoti pastovų skolinio kirtį ilgame šaknies balsyje³⁹.

Lonė, *lonia*, *lonis* buvo paskolinti iš slavų kalbų savarankiškai, ne vienoje vietoje ir, matyt, ne vienu metu: Peleos *lónis* yra skolinys iš br. *лани* ar s. le. *lani*, o *lonė* ir *lonia* – iš le. *lania*. Žodžių *lonė* ir *lonia* plotai nesusisiekia; yra

³⁴ Kartais J. Bretkūnas ne iš sykio rasdavo tikslus ir taisyklingus lietuviškus faunos pavadinimus. To priežastys reikalingos specialaus tyrinėjimo, bet viena iš jų gali būti ir nepakankamas lietuvių kalbos mokėjimas, kai kurių žodžių nežinojimas. Kaip pavyzdį galima nurodyti *Reh* „stirna“ vertimą žodžiu *stirnas* (!) : *buk kaip Stirnas* BrB GG 2,17, pan. 5 Moz 14,5, Pat 5,19, GG 8,14.

³⁵ R I 33, 79, II 204, 206, B 325₂, 701₅₅, MŽ I 66, 152, II 271, 274, N 372, *lónė* K I 642, 651, II 236 ir *lōnė* K I 642.

³⁶ *Hirschkuh* „elnė“ F. Kuršaičiui yra *briedienė* (K I 651), *Hirsch* „elnias“ – *briedis* ir tik biblijos kalboje *elnis* (K I 651), nes elnias (*Cervus elaphus*) XIX a. buvo beveik išnykęs. *Elnias* su *briedžiu* maišomi jau XVIII a. raštuose (žr. B 712₄₇).

³⁷ F. de Saussure, A propos de l'accentuation lituanienne, – Recueil de publications scientifiques de Ferdinand de Saussure, Genève, 1922, 492.

³⁸ *Lonia* paprastai yra 4 kirčiuotės, bet iš Liškiavos užrašytame LKŽ kartotekos pavyzdyje turi pastovų kirtį šaknyje.

³⁹ Plg. akūtą turinčius skolinius *blesas*, *ciesorius*, *čýžė*, *klýnas* (K), *mieryti*, *mýlista*, *pópiežius*, *Póvilas*, *stóраста*, *svíetas*, *výskupas*, kuriuos atitinką baltarusių ar lenkų kalbų žodžiai yra pastovaus kirčio (dėl šių skolinių kilmės žr. P. Skardžius, Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen, – TiŽ VII).

rimtų argumentų, kad *lonia* į lietuvių kalbą atėjo kartu su visu palyginimu⁴⁰.

Taigi, pr. *lonix* negalima sieti su *lonė*. Jį irgi reikėtų laikyti slaviškos šaknies žodžiu. Galima manyti, kad *lonix* buvo pasidarytas iš prūsų kalbos paminkluose neužfiksuoto skolinio, greičiausiai, iš *lonis* (< s. le. *lani*⁴¹ „elnė“). Sudarytas su priesaga *-iks*, *lonix* iš pradžių, gal būt, reiškė elnią, elnės patiną⁴². Pagal bendrą — patino — požymį *lonix* vėliau galėjo pakeisti denotatą (elnės patinas → karvės patinas). Naminiai ir laukiniai raguočiai dažnai vadinami tais pačiais žodžiais (koreliacija paprastai priklauso nuo gyvulio stambumo — plg. *ožys* „stirninias“ ir minėtąjį palyginimą *karvė kaip lonia*). Tiesa, naminių raguočių vardais laukiniai vadinami lyg ir dažniau, negu atvirksčiai (plg. r. *корова* „elnė“⁴³, vok. *Hirschkuh* „elnė“), bet, rodos, reikšmė galėjo kisti ir priešinga kryptimi. Pvz., lenkų tarmėse karvėms duodamas vardas *Lania*⁴⁴, jos vadinamos *lanochy*⁴⁵, o la. *alne* „eine graue Kuh“ („palša karvė“) EH I 67, kaip pagrįstai mano J. Endzelynas, sietina su *alnis* „briedis“. Tad visai galimas daiktas, kad ir pr. *lonix* reikšmė pakito tokiu keliu.

5. skrieliai „sparnai“

Senuosiuose lietuvių raštuose paukščio skraidomasis organas dažniausiai vadinamas kaip ir dabar — žodžiu *sparnai*. Šį žodį visur vartojo ir J. Bretkūnas, kai jam reikėjo išversti Liuterio *Flügel*⁴⁶. Liuterio biblijoje sparnas retkarčiais vadinamas ir kitu žodžiu — *Fittig*. Abu žodžiai — *Flügel* ir *Fittig* — yra sinonimai, bet J. Bretkūnas, matyt, nenorėdamas nutolti nuo originalo, nesiryžo *Fittig*

⁴⁰ Lenkų kalboje palyginimai su elne yra gerai žinomi, jų lyginimo sfera yra platesnė; pavyzdžių žr. S. B. Lindės, J. Karlovičiaus ir V. Doroševskio žodynuose (s. v. *lania*), o taip pat S. Adalberg, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, Warszawa, 1889–1894, 120 (s. v. *dziewczyna*, 3); J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie*, II, Warszawa, 1960, 398, 404. A. Antonovičiaus žodžiais, palyginimus su *лань* vartoja ir baltarusiai.

⁴¹ Seniausių formų žr. *Słownik staropolski IV* (s. v. *lani*).

⁴² Kad pr. priesaga *-iks* šiuo atveju reiškė patino požymį, galėtų rodyti analogiškos darybos Rytų Prūsijos lietuvių žodis *stirnikas* „stirninias“ N.

⁴³ В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, II, М., 1955, 236 (s. v. *лань*).

⁴⁴ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, III, Kraków, 1903, 63 (s. v. *lania*) — iš J. Bystroń, *O mowie polskiej w dorzeczu Stonawki i Łucyny w księstwie Cieszyńskim*. — *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności*, XII, W Krakowie, 1887, 76.

⁴⁵ Ten pat (s. v. *lanocha*) — iš I. Janasiński, *Jaselka w mieście Grybowie*. — *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, X, W Krakowie, 1886, (174).

⁴⁶ J. Bretkūno biblijos vertime *sparnas*, *sparnai* pavartota daugiau kaip 80 kartų (žodžio ieškota pagal vulgatos konkordansus, tad tikslaus skaičiaus negalima pasakyti).

išversti tuo pačiu žodžiu, kuriuo vertė *Flügel*. *Fittig* jis, tur būt, pirmą kartą aptiko psalmių knygoje⁴⁷. Priėjęs Liuterio sakinį *er schwebete auf den Fittigen des Windes*, J. Bretkūnas, nerasdamas tinkamo žodžio, tikriausiai žiūrėjo į vulgata (volavit super pennas ventorum), nes šį sakinį išvertė *ghis lange (?) ant plukf-nu weio* BrB Ps 18,11. Kiek vėliau *Fittigen* jis verčia žodžiu *sparnai* (*nufsitikefiu ant sparnu tawa* BrB Ps 61,5), o paraštėje prirašo *fittich. alæ*. Dar vėliau, radęs abu žodžius toje pat strofoje (*Er wird dich mit seinen Fittigen decken, und deine Zuversicht wird sein unter seinen Flügeln*), J. Bretkūnas *Fittigen* išvertė žodžiu *sparnai*, o *Flügel*, radęs vulgatoje *et sub pennis eius sperabis*, žodžiu *plūksnos*: *Ghis tawe sparnais sawa dengs, ir po plukfnomis io pakaiū turesi* BrB Ps 91,4. Vėliausiai verstame psalmių sakinyje žodį *Fittigen* atitinka abu žodžiai – *plūksnos* ir *sparnai*: *waikschczoghi ant plukfnu [sparnu] weio* BrB Ps 104,3 (*gehest auf den Fittigen des Windes; ambulat super pennas ventorum*).

D. Gaidys, kuriam J. Bretkūnas davinėjo tikrinti Labguvoje išverstas biblijos knygas, BrB Ps 18,11 paraštėje prirašė *fittigen|skrielei*. Kitas jo prierasas – *fittig Skrelei* – yra BrB Sir 10,20 paraštėje⁴⁸. Tik po to šį žodį pradėjo vartoti ir J. Bretkūnas (1589–1590 m., baigdamas Karaliaučiuje versti bibliją): *ghis subawa ant Skreliu*⁴⁹ *weio* BrB 2 Sam 22,11 (*er schwebete auf den Fittigen des Windes*, plg. BrB Ps 18,11), *Didis Arėlis dideis Sparnais ir ilgais skreleis*⁵⁰ *ir pilnas plukfnu*⁵¹ BrB Ez 17,3 (*Ein großer Adler mit großen Flügeln und langen Fittigen, und voll Federn*), *Ghis ischplatinoia sawa sparnus*⁵²,... *ir neschoia ios ant sawa Skreliu*⁵³ BrB 5 Moz 32,11 (*Er breitete seine Fittige aus, ... und trug sie auf seinen Flügeln*). Kadangi J. Bretkūnas šio žodžio iš pradžių nevartojo, o vėliau o vėl atsisakė, reikia manyti, kad Labguvoje ir Karaliaučiuje žodžio *skrieliai*, jis negirdėjo⁵⁴. Šio D. Gaidžio žodžio nepriėmė ir asmenys, paruošę spaudai J. Bretkūno psalmyną – J. Rėza ar jo bendradarbiai („Psaltere Dovydo“ yra J. Bretkūno žodis *pasparniai*). Tai irgi rodytų, kad *skrieliai* Rytų Prūsijoje nebuvo kiek daugiau paplitęs.

Vėliau žodį *skrieliai* vartojo B. Chilinskis. Jo biblijos vertime taip vadinami žuvies pelekai: *wis tey kas turi wādeniofe, marose, ir upefa, skrielus ir friegas*

⁴⁷ Psalmes J. Bretkūnas vertė Labguvoje 1580.V.20–VII.6.

⁴⁸ Jėzaus Siracho knyga J. Bretkūnas vertė 1585 m. gale.

⁴⁹ Vėliau *Skreliu* išbraukta, paraštėje parašyta *sparnu*.

⁵⁰ Vėliau *skreleis* išbraukta ir viršuje užrašyta *pasparneis*.

⁵¹ Viršuje užrašyta *puku*, paraštėje prirašyta *flugel Sparnai [fittig pasparnes] federn pukaj*.

⁵² Paraštėje pridurta *fittich plukfnas*.

⁵³ *Skreliu* [*Skreliu, Skraliu?* V. Ž.] išbraukta, toliau parašyta *sparnu*, o paraštėje prirašyta *fligel Sparnaj*.

⁵⁴ Būdinga, kad psalmyne J. Bretkūnas ištaisė tik D. Gaidžio glosą *Skrielei* (18,11) – prirašė žodį *pasparniu*, o kitų jo taisymų (jų ten yra kiek daugiau kaip 20), nors jų kalba gana prasta, jis nelietė.

walgisit jos Ch 3 Moz 11,9, wis tey kas neturi marose... skrieliu ir friegu, biau-
ribe bus jumus Ch 3 Moz 11,10. Tokia žodžio reikšmė yra antrinė, nes žuvies pe-
lekas dėl funkcijos panašumo dažnai vadinamas tuo pat žodžiu, kaip ir paukščio
skraidomasis organas. Pavyzdžių tam yra ir lietuvių kalboje:

sparnas (pirminė reikšmė – skraidomasis organas, žr. E. Fraenkel,
Lit. etym. Wb. 861): *Sparnas... der Flügel* R I 138 (pan. II 144) ir *Floßfeder*,
žuwiês Sparnas,... *Sparnêlis* R II 144, *Fittig am Fisch...* *Sparnêlis* R II 141;
Fittich Sparnas B 477₆ ir *floßfedern Sparnêlei...* *Sparnai* B 485₂₀; *Sparnas...*
der Flügel; die Floßfeder des Fisches N 491, pan. K ir kitur.

pasparnis: *Arêlis... ilgais pasparneis*⁵⁵ BrB Ez 17,3 ir *Wis kas pasparnius*
ir Szwinas tur... *walgiket* BrB 3 Moz 11,9; *Flügel. ala...* *Posparnis* B 486₃₅,
Fittich... *Posparnai* B 477₇, *Pásparnis... der Fittig, der Flügel* N 491 ir *Fittig*
am Fisch, Pásparnis, io... R II 141 (pan. MŽ I 252, II 186), dar plg. *Kayp paaugo*
pasparney, jau cziesas lekty LKŽ (kartoteka, iš L. Ivinskio).

Ar žodžio *skrieliai* reikšmę „pelekai“ B. Chilinskis žinojo iš gyvosios kal-
bos, ar jis pats ją suteikė šiam žodžiui, dabar neįmanoma nustatyti⁵⁶.

XVIII a. pirmojoje pusėje panašų žodį iš gyvosios kalbos užrašė J. Bro-
dovskis (Trempai, Darkiemio aps.). Jo rankraštiniame žodyne s. v. *Flügel* pa-
rašyta *flederwisch. blütgirne alias skrielas. v[i]d[e] flederwisch* B 486_{57–58} ir
flederwisch. Szlütgirne. Spárnas za fiu B 479₅₅. Taigi, *skrielas* ar *skrielias*⁵⁷ J. Bro-
dovskis žinojo artima anksčiau minėtosioms reikšmė – „pašlavimui vartojamas
žąsies sparnas“. Tur būt, ir jo apylinkėje žodis buvo retas, nes B 479₅₅ jis neįra-
šytas, o *šluotgirnę* gerai žinojo ne tik jis, bet ir F. Kuršaitis (žr. K II 434). Iš J. Bro-
dovskio *skrielas* paėmė G. H. F. Neselmanas (rašoma *Skrêlas* N 482⁵⁸). F. Kur-
šaičio tarmėje žodžio nebuvo (jis duodamas skliaustuose, rašant sekama Nesel-
manu – [*skrêlas*] K II 383). Reikia manyti, kad ir XVII-XVIII a. *skrieliai*||
skrielas (*skrielias*?) buvo vartojamas tik Lietuvos pietuose ir Rytų Prūsijos lie-
tuviškai kalbančiose pietryčių apylinkėse⁵⁹.

⁵⁵ Užrašyta, išbraukus *skreleis*.

⁵⁶ Kol neišaiškinta, iš ko B. Chilinskis vertė bibliją, negalima kalbėti apie originalo įta-
ką. Reikia tik pastebėti, kad atitinkamoje vulgatos vietoje pelekai taip pat vadinami sparne-
liais – *pinnulae* (*pinnulae* paprastai buvo vadinami paukščių sparneliai ir tik labai retai – visų
pirma vulgatoje – pelekai).

⁵⁷ Po *l* minkštumo ženklas dažnai nerašomas, todėl formą galima dvejopai rekonstruoti.

⁵⁸ Kadangi *Skrêlas* paimtas iš J. Brodovskio, o Neselmanas *ie* ir *é* dažnai neskiria (plg.
parašymus *Pénas* N 283 = pienas ir *Pelêda* N 282 = pelėda), jį reikia skaityti *skrielas* ar
skrielias.

⁵⁹ Ši išvada daroma remiantis tuo, kad B. Chilinskis buvo kilęs iš Šventežerio (Lazdijų raj.),
o J. Brodovskis (kilęs iš Galdapės ar jos apylinkių) žodyną rašė Trempuose. Žodį *skrieliai*
vartojusio D. Gaidžio gimtinė nežinoma. V. Falkenhanas (op. cit., 248) mano, kad jis kilęs iš
Lietuvos. Tokią prielaidą reikia parenti. Labai galimas daiktas, kad jis buvo gimęs ar augęs kur

D. Gaidžio glosa *Skrielai* ir B. Chilinskio parašymai *skrielus*, *skrielu* rodo, kad dg. vard. forma turėjo būti *skrieliai*⁶⁰ (vn. vard. neaiškus, greičiausiai buvo *skrielis* – plg. analogišką *šuolis*). Iš J. Bretkūno parašymų *Skreliu*, *fkreleis*, *Skraeliu* (?) formaliai galima rekonstruoti formą *skreliai* ar *skreliai*, bet ne *skrieliai*⁶¹. Remtis J. Bretkūno formomis šiuo atveju neverta, nes jis šio žodžio iš pradžių nevartojo⁶².

Žodis *skrieliai* yra pasidarytas iš šaknies *skie-*⁶³. Jis gretintinas surieveksmiu *skriėliais*, randamu frazeologiniame junginyje *bėgti skriėliais* „skriste bėgti; bėgti, išskėtus sparnus (apie paukščius)“ (Veisiejai)⁶⁴. *Bėgti skrieliais* analogiškas pasakymui *lėkti šuoliais*; *skrieliais* yrarieveksmiu tapusi daiktavardžio **skriėlis* dg. įnag. forma. Pats daiktavardis kadaise turėjo reikšti veiksmo pavadinimą. Kadangi veiksmo pavadinimai linkę konkretėti (plg. *ryšys* „raištis“, *kỹšis* „skląstis“), reikia manyti, kad abu žodžiai – *skrieliai* „sparnai“ irrieveksmis *skrieliais* – yra atsiradę iš to paties *skriėlis*: vienu atveju veiksmo pavadinimas virto veiksmo priemonės pavadinimu (*skrielis* = skriejimas → skielis = kuo skriejama, sparnas), antruoju, patekęs į poziciją su slinkties veiksmažodžiu, suprieveksmėjo.

Tos pat šaknies **(s)krei-*, tik kito jos laipsnio analogišką vedinį turi vakarų ir pietų slavai: le. *skrzele* „žuvies žiaunos; (tarm.) pelekai“⁶⁵ ir s.-ch. (tarm.) *krėlja* „žuvies žiaunos“. Kadangi *skrieliai* lokalizuojamas pietiniuose lietuvių kalbos ploto pakraščiuose, o jo reikšmė B. Chilinskio kalboje sutampa su le. (tarm.) *skrzele* reikšme („pelekai“), gali kilti įtarimas, ar kartais *skrieliai* nėra skolinsys iš lenkų kalbos. Tokią mintį reikėtų atmesti dėl kelių priežasčių. *Skrieliai* negali būti skolinsys iš le. *skrzele* dėl šaknies balsių. Šaknies **(s)krei-* vedinių lietuvių kalboje yra daugiau, negu lenkų kalboje. Kad tokie žodžiai lengvai atsiranda, rodo ir Pelesos *skriėlė* „žiezirba“. XIX a. pabaigoje le. *skrzele* reikšmė

nors netoli nuo B. Chilinskio tėviškės, nes kitaip negalima paaiškinti, kaip jis, gyvendamas Laukiškoje (netoli Labguvos), galėjo vartoti tą patį retą žodį. Tokį spėjimą daro įtikinamesnį gana gausūs D. Gaidžio slavizmai.

⁶⁰ Kietam *l* žymėti B. Chilinskis vartojo *l*.

⁶¹ J. Bretkūnas gana nuosekliai rašė *ie*, bet rašte paprastai neskyrė *e* ir *ė*, pvz.: *tetėk* (= *te-tek* „tebėga“) BrB 5 Moz 32,2 ir *padrėkintas* (= *padrėkintas*) BrB Ez 17,7, *Paklos* (= *peklos*) BrB 5 Moz 32,22 ir *Gada* (= *gėda*) BrB 5 Moz 32,5.

⁶² Pvz., įtakos jam galėjo padaryti D. Gaidžio parašymas *Skrelei* BrB Sir 10,20 paraštėje.

⁶³ Plg. panašios darybos *skriėlė* „žiezirba“ (Pelesa).

⁶⁴ Atkreiptinas dėmesys, kad *skriėliais* yra iš to paties ploto, kuriame lokalizuojamas ir *skrieliai* „sparnai“.

⁶⁵ Dėl *skrzele* „žuvies pelekai“ žr. J. Karłowicz, op. cit., V 159 (s. v. *skrzale*), 160 (s. v. *skrzele*) – iš I. Kopernicki, Gadki ludowe Górali Bieskidowych z okolic Rabki, – Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, XV, Krakow, 1891, (10); J. Świętek, Lud Nadrabski, W Krakowie, 1893, 682.

„pelekai“ buvo žinoma toli nuo lietuvių kalbos ploto – į pietryčius ir pietus nuo Krokuvos (žr. 65 išn.), todėl sunku patikėti, kad B. Chilinskis būtų ją žinojęs ir, pvz., le. *skrzele* perdirbęs į *skrieliai* pagal veiksmažodį *skrieti*. Be to, priėmus prielaidą, kad *skrieliai* yra skolinys ar perdirbtas slavizmas, būtų sunku paaiškinti, kaip atsirado šio žodžio reikšmė „sparnai“.

ИСТОРИЯ НЕКОТОРЫХ РЕДКИХ СЛОВ

Резюме

В статье исследуется история пяти редких слов, встречающихся преимущественно в переводе Библии И. Бреткунаса: 1) *dragės* „дрожжи; осадок, образующийся при изготовлении жира из корюшек“, 2) *ešketras* „осётр, белуга“, 3) *lyg(i)us* „суд“, 4) *lonė* (и *lonia*, *lonis*) „самка оленя“, 5) *skrieliai* „крылья; (у Б. Хилинскаса) плавники“. На основе соображений диалектологического, культурно-исторического и этимологического характера делается следующий вывод:

1) по всей вероятности, *dragės*, *ešketras* и *lyg(i)us* являются заимствованиями из прусского языка;

2) *lonė*, *lonia* и *lonis* заимствованы из соседних славянских языков (славянский корень следует предположить и для пр. *lonix* „бык“);

3) *skrieliai* является диалектным (южнолитовским) словом, которое по типу образования можно сопоставить с близкими по значению западно- и южнославянскими словами того же корня – с польск. *skrzele* „жабры; (в диалект.) плавники“ и с с.-х. *krèlja* „жабры“.